

М.В. ГУТНИК, канд. іст. наук, НТУ «ХПІ», Харків,
В.М. СКЛЯР, докт. іст. наук, НТУ «ХПІ», Харків.

МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ-ЕКОНОМІСТ

У статті окреслено результати доробку видатного українського вченого М. І. Туган-Барановського в галузі економічної науки в Україні.

В статье представлены результаты работ выдающегося украинского ученого М. И. Туган-Барановского в области экономической науки в Украине.

In the article the results of works of the prominent Ukrainian scientist M. I. Tuhun-Baranovskij in the field of economic science in Ukraine are presented.

В історії української науки чільне місце належить вченому-економісту М. І. Туган-Барановському. Як видатний економіст він одним із перших започаткував системний аналіз народного господарства, історії економічного розвитку, став одним із перших дослідників кон'юнктури економічних циклів, підійшов до розробки теорії людських потреб та змістовної мотивації праці, взяв активну участь в формуванні теоретичних засад кооперативної господарчої діяльності. Важливу роль відіграв видатний вчений-економіст у створенні Української академії наук. Став активним державним діячем часів Української Народної Республіки.

Інтерес до наукового доробку М. І. Туган-Барановського вкрай поживавився останнім часом. Адже світова економіка сьогодні переживає чергову економічну кризу і методологія аналізу і прогнозування соціально-економічних криз була б досить корисною. Ще на рубежі ХІХ–ХХ ст. вчений передбачив економічну кризу в Росії, спрогнозував таку кризу в Німеччині та США.

За радянських часів праці видатного українського вченого фактично не вивчалися, а оцінка його наукового доробку була досить тенденційною і в цілому негативною. Лише за часів незалежності України, завдяки дослідженням українських науковців ім'я виданого вченого повернуто з небуття. Насамперед це стосується монографічних праць С. М. Злупка, Л. П. Горкіної, С. П. Кучина [1–9]. За останні роки в Україні перевидані основні праці М. І. Туган-Барановського [10–11].

М. І. Туган-Барановський народився в селі Солоне Куп'янського повіту Харківської губернії 8 (20) січня 1865 року в дворянській родині. Його мати, Ганна Станіславівна Шабельська належала до стародавнього князівського роду

Монвіж-Монтвід. Його батько, генерал Іван Якович Туган-Мірза-Барановський походив з татарських поселенців XIV ст. у Литві. Михайло Іванович, отримавши початкову освіту у домашніх умовах, навчався у 1-й Київській та 2-й Харківській гімназіях. 1884 р. став студентом природничо-математичного, а згодом – правничо-економічного факультету Харківського університету. Через звинувачення в «українофільстві» йому довелося закінчувати університет екстерном у 1890 р. Цього ж року у журналі «Юридический вестник» вийшла друком перша праця молодого економіста «Вчення про граничну корисність господарських благ, як причина їхньої цінності», в якій він виступив з умотивованою критикою теорії вартості та граничної корисності [3, с. 10; 4, с. 80; 12, с. 333–334].

1892 р. М. І. Туган-Барановський перебував у Великій Британії, де продовжував економічні студії. Результатом цих студій опублікування в 1894 р. праці «Промислові кризи у сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя» (1901 р. перекладена німецькою, а 1913 р. французькою; перевидана у Японії – 1931 р. і 1972 р.; Великій Британії – 1954 р.; Німеччині – 1969 р.; в Україні опублікована українською мовою лише 2004 р.). У монографії М. І. Туган-Барановський охарактеризував промислову історію Англії та європейських країн як чергування періодів процвітання і занепаду. «...при кожному новому повороті гвинтоподібної лінії, якою можна графічно проказати рух капіталістичного прогресу, промисловість країни не повертається до вихідного пункту, але піднімається все вище та вище» [13, с. 5; 14, с. 11].

Учений дійшов висновку, що економічні кризи не можливо розглядати у відриві від функціонування ринку. Він писав: «При побудові теорії криз – головна трудність полягає не у виявленні умов, котрі можуть викликати кризу, а в поясненні саме того факту, що кризи відбуваються не в кожен момент, а через певні проміжки часу, періодично». І далі : «Проблема криз може бути задовільно розв'язана лише на основі правильної теорії ринку. А так як сучасна економічна наука, в особі величезної більшості своїх представників, стоїть на неправильній теорії ринку, то зовсім не дивно, що і проблема криз виявилась їй не під силу» [12, с. 335].

Невдовзі він захистив свою монографію як магістерську дисертацію у Московському університеті. 1895 р. став приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету і того ж року його приймають у члени Імператорського Вільного Економічного Товариства [3, с. 97].

1898 р. виходить друком його праця «Російська фабрика в минулому і сучасному. Історико-економічне дослідження» [14], в якій вчений значну увагу приділив розвитку капіталізму в Росії. У роботі достатньо чітко зображена поступова зміна внутрішнього ладу російської фабрики під впливом змін суспільно-економічного середовища. За це дослідження М. І. Туган-Барановський отримав ступінь доктора політичної економії. Однак, у цьому ж 1898 р. М. І. Туган-Барановського за «вільнодумство» було звільнено з роботи в Санкт-Петербурзькому університеті.

У подальші роки ним критично переглянута політекономія марксизму у книзі «Основна помилка абстрактної теорії капіталізму Маркса», а також у працях «Нариси з новітньої історії політекономії та соціалізму» (1903 р.), «Теоретичні основи марксизму» (1905 р.), «Основи політичної економіки» (1909 р.). У своїх роботах М. І. Туган-Барановський рішуче виступив проти теорії класової боротьби як двигуна прогресу, яка пропагувалася у той час російськими марксистами. Він аргументовано доводив, що теорія додаткової вартості К. Маркса частково неправильна і частково позбавлена змісту, бо ґрунтується на висновку про закон падіння відсотка прибутку за допомогою низки логічних помилок. «Основним законом капіталістичного розвитку, – стверджував М. І. Туган-Барановський, – я вважаю постійне скорочення частки народного споживання у суспільній продукції, що, всупереч К. Марксу, не створює ніяких нових труднощів для процесу реалізації капіталістичного виробництва. А якщо так, то воно не може викликати крах капіталістичного господарського ладу...» [3, с. 117]. Саме за цей висновок, який підривав підвалини більшовицької теорії класової боротьби, так ненавиділи М. І. Туган-Барановського більшовицькі вожді, називаючи його теорію «Туган-Барановщиною». Зокрема, В. І. Ленін безпосередньо присвятив доробку видатного економіста дві свої публіцистичні статті: «Кадетський професор» (1912 р.) та «Ліберальний професор про рівність» [12, с. 336].

В основу свого економічного вчення М. І. Туган-Барановський поклав ідею про взаємозв'язок коливань виробництва з періодичним зростанням основного капіталу, відзначав, що особливе значення в економічному зростанні відіграє інвестиція. Вчений перший формулює основний закон, що лежить в основі теорії інвестиційних циклів. Так, збільшення інвестицій у сферу виробництва викликає самовільне зростання усіх елементів економічної активності. Разом з тим, у своїх працях з політекономії М. І. Туган-Барановський дійшов висновку, що полегшення участі працівників можливе завдяки розвитку кооперативних

форм виробництва і власності. Він вважав, що кооперація, заснована на вільній самоорганізації, має широкі перспективи розвитку. М. І. Туган-Барановський брав активну участь у кооперативному русі, пропагуючи його у наукових працях, у журналі «Вестник кооперации», яким керував з 1909 р. Свої теоретичні напрацювання з питань кооперації зміг перевірити на практиці в Україні. Це знайшло відображення у книзі «Соціальні основи кооперації», що вийшла друком у 1916 р., а також праці «Паперові гроші і метал» 1917 р. [4, с. 83; 15, с. 15].

Високий науковий рівень, фундаментальність наукових розробок принесли вченому заслужене визнання : Російська Академія наук за його підручник «Основи політичної економіки» присудила премію імені адмірала Самуїла Грейга.

Перед Першою світовою війною М. І. Туган-Барановський співпрацював з М. Грушевським та іншими українськими вченими над підготовкою енциклопедичного довідника «Український народ в його минулому і сьогоденні» (1914–1916 рр.); друком вийшло два томи, а третій, під редакцією М. І. Туган-Барановського і присвячений народному господарству України, так і не з'явився. Після Лютневої революції, влітку 1917 р. М. І. Туган-Барановський повертається на Україну. Друзі і співробітники вченого створили Центральну Раду. В. Винниченко надіслав йому телеграму з проханням посісти посаду Генерального Секретаря фінансів. Ця пропозиція була радо прийнята М. І. Туган-Барановським. Як кваліфікований економіст він обстоював ідею створення власної української валюти (гривні), як визначальної ознаки державності. Однак через згубність курсу побудови основ нового демократичного життя на основі «соціалізації», який проводили соціал-демократи і соціал-революціонери у Центральній Раді, йому довелося подати у відставку вже наприкінці 1917 р. [16].

Після відставки з посади в уряді М. І. Туган-Барановський зосередився на педагогічній та науковій роботі. Він читав лекції з політичної економії й грошового обігу в заснованому за його участю Українському державному університеті (м. Київ), стає деканом його юридичного відділу; редагує журнал «Київська кооперація», публікує монографії «Про кооперативний ідеал» (1918 р.), «Соціальні основи кооперації» і «Кооперація, її природа і мета» (1919 р.), керує роботою з'їзду українських кооператорів і очолив Український центральний кооперативний комітет [4, с. 87]. Ініціював створення Кооперативного інститу-

ту як спеціалізованого навчального закладу, розробив програму його діяльності. Цей інститут був створений у Києві 1920 р. вже після смерті вченого.

Окрім плідної наукової роботи в галузі економічної теорії, М. І. Туган-Барановський проявив себе як видатний організатор науки. Разом з В. І. Вернадським, М. П. Василенком та А. Ю. Кримським став одним із фундаторів Української академії наук і очолив її третій (соціально-економічний відділ). Був засновником і першим директором Інституту для вивчення економічної кон'юнктури і народного господарства України – першого наукового закладу економічного профілю в структурі УАН. Створений ним Статут розбудови економічної науки в системі Академії наук – видатне явище не лише в українській, але у світовій практиці [12, с. 338].

На початку 1919 р. керівництво Директорії УНР направила М. І. Туган-Барановського у складі української дипломатичної місії, як радника з економічних питань на Паризьку мирну конференцію, де вирішувалася доля Європи після закінчення Першої світової війни. Через приступ стенокардії вчений несподівано помирає в дорозі [16]. Похований великий український вчений в Одесі. Його наукова спадщина становить близько 140 великих праць, що охоплюють майже всі ділянки економічної науки.

Таким чином, за останні десятиліття Україні повернуто добре ім'я видатного вченого-економіста та державного діяча Михайла Івановича Туган-Барановського. Опубліковано його праці, які раніше зберігалися в спецховищах, і не були раніше доступними для дослідників. Одна із перших премій, запроваджених Національною Академією наук за часів незалежності, стала премія імені М. І. Туган-Барановського за видатні наукові роботи у галузі економіки (1992 р.). Академія економічних наук України нагороджує науковців Золотою медаллю імені М. І. Туган-Барановського «за значні досягнення в галузі економічної науки». Донецький національний університет економіки і торгівлі, який став спадкоємцем Київського кооперативного інституту, створеного за ініціативою М. І. Туган-Барановського носить його ім'я.

Список літератури :1. *Злупко С. М.* Інституційно-інвестиційна теорія Михайла Туган-Барановського та її вплив на світову інвестицію / Злупко С. М. // *Фінанси України*. – 2004. – № 4. – С. 3–16. 2. *Злупко С.М.* Михайло Туган-Барановський (український економіст світової слави) / С. М. Злупко. – Львів : Каменяр, 1993. – 192 с. 3. *Горкіна Л. П.* М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Горкіна Л. П. – К. : ІЕ НАН України. – 2001. – 268 с. 4. *Горкіна Л. П.* Михайло Іванович Туган-Барановський : сторінки життя і творчості / Горкіна Л. П. // *Економіка України*. – К. : М-во економіки України, м-во фінансів України. АН України, 1993. – № 11. – С. 80–87. 5. *Горкіна Л. П.* Академік Михайло Туган-Барановський / Горкіна Л. П. // *Члени-засновники Національної Академії наук України:*

Зб. нарисів. – К., 1998. – С. 258–296. **6.** Горкіна Л. П. Нова епоха в історії економічної науки. Теорія економічних циклів М.І. Тугана-Барановського / Горкіна Л. П. // Вісник НАН України. – 1994. – №11–12. – С. 58–67. **7.** Горкіна Л. П. Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) / Горкіна Л. П. // Екон. енциклопедія. В 43-х т. – Т. 3. – К. : Академія, 2002. – С. 699–701. **8.** Кучин С. П. Теорія грошового обігу М. І. Тугана-Барановського : Монографія. – Харків: Курсор, 2005. – 152 с. **9.** Кучин С.П. Теорія і практика грошового обігу в Україні. Дослідження грошових відносин в науковій спадщині М. І. Тугана-Барановського : Монографія. – Харків: Курсор, 2006. – 154 с. **10.** Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы : Очерки из соц. истории Англии / Михаил Иванович Туган-Барановский // [отв. науч. ред Т. И. Деревянкин. Вступ. ст. Л. П. Горкина] Нац. Ак. наук Украины. Объед. Ин-т экономики. – К. : Наук. думка, 2004. – 367 с. **11** Туган-Барановский М. И. Избранные сочинения. В 2-х т. Т. 2. Основы политической экономии. – Донецк : ДонГУЭТ, 2004. – 686 с. **12.** Шендеровський В. Економіст світового виміру / Василь Шендеровський // Нехай не гасне світ науки. – К. : Простір, 2009. – С. 332–340. **13.** Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в Англии, их причины и влияние на народную жизнь. – С-Пб, 1894. – 370 с. **14.** Туган-Барановский М.И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке [Текст] : монография / М. И. Туган-Барановский // Российская Академия наук, Институт экономики. – М. : Наука, 1997. – 735 с. **15.** Кузьменко В. П. Теорія людського і соціального капіталу та кооперація інноваційного виробництва пострадянських країн / В. П. Кузьменко // Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць. – Вип. 39-40. – Київ, 2007. – С. 15. **16.** 90 лет со дня смерти Михаила Ивановича Туган-Барановского / А. Вишневский / Институт демографии научно-исследовательского университета Высшей школы экономики // Население и общество, 2009. – (№ 361–362). – 19 янв. – 01 февр. Режим доступу до журналу : <http://demoscope.ru/weekly/2009/0361/nauka01.php>.

Надійшла до редколегії 15.01.12